

Yazımıza son verirken, kendi eserinin kıymet ve mahiyeti hakkında yerinde mütalaâlar beyan etmek olgunluğunu göstermiş olan müellifin kitabın mukaddemesinde vermiş olduğu şu hükümleri de buraya kayedecek olursak tanıtmak istediğimiz kitap hakkında okuyucularımıza tam bir fikir vermiş olacağımızı zannediyoruz:

“Zihniyet araştırmaları, nerede olursa olsun, daha evvel morfolojik tetkiklerin başlamış ve hayli ilerlemiş olmalarını şart koşar. Bu yapılmadıkça, zihniyete dair araştırmalar nihayet birer mesele vaz'ından, yahut izah denenmesinden ileri gidemez. Biz, kendi sahamızdaki bu noksanları bildiğimiz için, eserin başlığına “Umumi bir tahlil denemesi,, sözünü katmaktan kendimizi alamadık., (Sf. 9)

Ö. L. BARKAN

Fernand Braudel : *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. (Philippe II. devrinde Akdeniz ve Akdeniz memleketleri)*, Paris 1949 (Sf. 1160).

Türkiye tarihi üzerinde çalışanlar tarafından, neşri, büyük bir ilmi kâdise sayılacağından şüphe etmediğimiz bu eserin hakiki kıymet ve ehemmiyetini belirtmek maksadı ile, kitabın Türk okuyucular için ilk bakışta kâfi derecede mânalı olmayan ismi üzerinde bir lâhza durmamız lâzımgelmektedir:

Philippe II. (1556 - 1598), XVI. asrın ikinci yarısında Avrupa'da İspanya'dan başka İtalya'nın büyük bir kısmı ile *Flandre* ve *Pays - Bas* memleketlerini, Avrupa haricinde ise Orta Amerika ile Güney Amerika'nın büyük bir kısmını ve 1580 den itibaren de Portekiz ve Portekizlilerin Batı Afrika ve Hindistandaki müstemlekelerini ihtiva eden büyük bir İmparatorluğun başında dünya politikasını idare etmiş bir hükümdardı.

Aynı devirde Akdeniz sahillerinde bulunan diğer memleketlerin mühim kısmı (Anadolu, Balkanlar, Suriye, Mısır ve Şimalî Afrika) ise, Osmanlı İmparatorluğuna dahil bulunduğuna göre, Prof. Braudel, *Philippe II devrinde Akdeniz memleketlerinin tarihini yazdığı kendisine mevzu intihap etmekle*, Kanuni Süleyman (1520 - 1566), Selim II. (1566-1574) ve Murat III. (1575-1595) gibi Osmanlı Sultanlarının hükümdarlık yaptıkları azamet devirlerinde bu İmparatorluğun hâkimiyeti altında bulunan memleketlerin de tarihini yazmakta, daha doğrusu bu de-

virde vuku bulmuş olan bazı büyük tarihi hâdiselerin (siyasi ve hattâ dinî hududları hiç nazarı itibara almadan) bütün Akdeniz memleketlerinde ne şekilde cereyan etmiş ve akisler bırakmış olduğunu tetkik etmek istemiştir. Bu bakımdan eser, *Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en büyük bir devrinin en mühim meselelerini bütün Akdeniz memleketlerine şâmil geniş bir plân içinde zengin malzeme ve yeni bir ilmi metodla vaz ve mütalâa etmiş olmak gibi, bizim için büyük bir kıymet ve ehemmiyet taşımaktadır.*

Bu suretle tetkik mevzuu olarak seçilmiş olan devrin ve sahanın bizim için çok büyük olan ehemmiyetini burada uzun uzadıya izaha kalkışmağı lüzumsuz görürüz. Bu hususta yalnız şu kadarını hatırlatmakla iktifa edeceğiz: XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz memleketleri, (büyük deniz yollarının ve Yeni Dünyanın keşfinden sonra) dünya ticaretinin sıket merkezinin Atlantik sahillerine intikal etmesinin ve yeni müstemleke imparatorlukları kurulmasının sarsıntılarını bütün şümulü ile hissetmeğe başlamış bulunmaktadır.

**

Prof. Braudel'in böyle bir devir ve sahayı etüd mevzuu olarak seçmekle giriştiği teşebbüsün azamet ve ehemmiyetini belirtebilmek için, mülhem olduğu tarih anlayışının orijinalliği ile kullandığı metod ve malzemenin hususiyetlerini kısaca kaydetmemiz icap etmektedir:

Evvelâ şurasını tebarüz ettirmek lâzım gelir ki, müellifin tasarladığı tarzda XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz memleketlerinin umumî tarihi, şimdiye kadar umumî tarih derslerinde görmeğe alışık olduğumuz şekliyle, küçük veya büyük her memleket veya siyasi teşekkülün kadrolarını esas kabul eden ve bütün devletlerin ayrı ayrı tarihlerini yan yana sıralamaktan ibaret kalan ve milletlerden ziyade millî hükümdar sülâlelerinin tarihini yazmak usulünün geriye kalmış itiyadlarını devam ettiren *an'anevi* bir umumî tarih değildir. Burada tetkik ettiğimiz *eserin getirdiği yeniliklerden en büyüğü, siyasi ve hattâ daha mühimmi dinî ve kültürel bütün hudutların büyük bir cesaretle ilga edilişi olmasıdır.*

Filhakika, XVI. asrın ikinci yarısında hristiyan veya müslüman bütün Akdeniz memleketlerinin (içtimai veya iktisadi) aynı problemlerin tesiri altında, aynı zaruret ve kanunlara tâbi olarak yaşamış olduklarını ve bu bakımdan bir bütün olarak tetkik ve mütalâa edilmeleri lâzımgeldiğini kabul etmekle müellif, ortaya çok büyük ve feyizli bir *çalışma faraziyesi* koymuş bulunmaktadır. Fikrimizce, iktisadi ve içtimai meselelere

ehemmiyet veren bir tarihçilik için, küçük veya büyük siyasi teşekkül-lerin hudutlarından taşarak, *coğrafi veya iktisadi az çok büyük bir vahdet arzeden geniş sahaları bir arada ve bir bütün olarak tetkik etmek zarureti vardır.* Sosyal veya ekonomik buhranların veya teknik terakkilerin ekseriya, *mevzû hareketler* olmayıp, hakikî sebep ve mahiyetleri ancak geniş sahalar içinde bütün vüs'atleri ile mütalâaları sayesinde meydana çıkarılabilecek olan, milletlerarası şümulü hâdiseler olduğu bir hakikattir. Sadece siyasi ve hattâ askeri hâdiselerin ilmi bir şekilde izahı işinin bile, bu işle uğraşan tarihçide kâfi derecede bir *ufuk genişliğine* ve bol malzeme üzerinde *mukayese* kabiliyetine, teknik, ekonomik, malî.. bütün diğer sahalarda ve komşu memleketlerin tarihinde olup bitenlerle ilgilenmek melekesine bağlı oludğu şüphesizdir.

Bu hakikatlerin bilhassa Türkiye tarihi üzerinde uğraşanlar tarafından anlaşılması bizim için büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Bu sebeple, *Osmanlı tarihini dış âleminden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zâti inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi mütalâa ve izah etmenin mümkün olamayacağı kanaatinin, burada tetkik mevzuu ettiğimiz eserden çıkarılacak en büyük neticelerden biri olmasını temenni ederiz.*

**

Prof. Braudel'in bu plânda bir eseri tasavvur edip yazabilmek için *hususî bir tarih anlayışından* mülhem bulunduğunu yukarıda izah ettik. Şimdi, bu anlayışın diğer bazı hususiyetlerini de gözden geçirebiliriz:

Bu anlayış tarzına göre, tarihçinin vazifesi, büyük adamların ve Devlet reislerinin tarihi nasıl yaptıklarını, yarattıklarını değil; belki de tarihin insanları nasıl şekillendirdiğini göstermeğe çalışmaktır. Bu sebeple, umumiyetle yapıldığı tarzda, harpler ve muahedeler gibi *üzere bir tarih etiketi koymak mümkün olan büyük ve bariz vak'aları ve kahramanların şahsî tesir ve hareketlerini tetkik edecek yerde, halk yığınlarının her günkü hayatlarında gürültüsüz patırdısız cereyan eden bir takım hâdiselerin devamlı neticelerini aramak lâzımgelmektedir.*

Bu sebeple, *Prof. Braudel'*, kitabının birinci kısmına (Sf. 1-309), "tarihî olaylar üzerinde muhitin hissesi,, (La part du milieu) ismini vermiş ve orada XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz bölgesinde coğrafi muhit ve tabiat kuvvetleriyle insanların mücadelesinin umumî durumunu gözden geçirmiştir. İkinci kısımda (Sf. 309-716) ekonomi ve cem'iyet hayatı, ticaret ve münakale, fiyatlar, umumî bir tarzda harp şekilleri,

imparatorlukların ve medeniyetlerin imkânları ve zaafı ilâh... gibi *kollektif ve isimsiz bir kader mevzuu olan olaylardan* bahsetmiş ve ancak üçüncü kısımda (Sf. 723-1089), umumiyetle tarih kitaplarında görmeğe alışık olduğumuz şekillerile, mühim hâdiselerden, yani siyasî ve askerî meselelerden ve *Devlet adamlarının icraatından bahsetmiştir.*

*
**

Müellifin kitabının birinci kısmında, XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz memleketlerinde yaşayan insanların (tekniğin, iktisadî teşkilâtın ve nüfus vaziyetinin o günkü durumunda) tabiat kuvvetleriyle olan münasebetlerinin şekli hakkında vermiş olduğu malûmat, tarihî hâdiseleri izah ve tenvir bakımından mühim bir görüş tarzının ifadesidir. Bu faslın sonunda fikirlerini hülâsa eden müellife nazaran, tarihî problemleri mâkul (intelligent) bir Beşerî Coğrafya ilminin görmek istediği şekilde, coğrafi mekân içinde mütalâa ve münakaşa etmek lâzımdır. Bu suretle *tarihin, bir bakıma, bu günkü beşerî coğrafyanın sahip olduğu ruh ve medodlarla mazide muayyen bir devre teveccüh etmesi ve âdeta zaman içinde geriye doğru (retrospective) bir beşerî coğrafya meydana getirmesi lâzımdır.*

Tavzihe bile hacet yoktur ki, müellifin bu fasılda geniş mânada coğrafi âmillerin tavsif ve tâyinine vermiş olduğu ehemmiyet, onu *coğrafi bir kaderciliğe* sevk etmiş olmaktan çok uzaktır. Zira bu fasılda daha ziyade, *muhitin arzettiği imkân ve mukavemetler karşısında insanın bu muhite intibak hususunda gösterdiği gayretlerin ve bu gayretler neticesinde insan elile kurulan ekonomi ve cem'iyet şekillerinin mahiyeti tetkik edilmektedir.* Bu bakımdan müellif, tarihte coğrafyanın (kendisinin anladığı mânada hususî bir şekilde) kullanış tarzını, "géohistoire,, gibi yeni bir terimle ifade etmeğe çalışıyor ve türlü bakımlardan mahzurlu gördüğü eski "géopolitique,, istilâhını kullanmaktan kaçınıyor.

*
**

Burada tahlil ettiğimiz eserin tarih ilminin vazifelerini anlayış tarzında ve bu tarihe mevzu olarak seçilen meselelerin tetkiki hususunda kullandığı metodların hâiz bulunduğu yenilikler yanında *kullanılan malzemenin mühim bir kısmının doğrudan doğruya bizzat müellif tarafından arşivlerden toplanmış vesikalardan ibaret bulunması* da esere ayrı bir kıymet ve orijinallik vermiştir.

Gerçekten, *Prof. Braudel*'in tetkik ettiği tarihi mevzular o kadar yenidirler ki, onları şimdiye kadar yazılmış olan tarih kitaplarından ve vesika neşriyatı koleksiyonlarından kolayca derlemek çok defa mümkün olamamaktadır. Bu vaziyette müellif, kendi görüş tarzı bakımından hakiki bir delil teşkil edebilecek kıymette olan bazı vesikalari Akdeniz memleketleri arşiv depolarından bizzat kendisi toplamak mecburiyetinde kalmış ve hayatının en verimli 20 yılını bu arşivlerde vesika aramakla geçirmiştir. Kitabın sonunda bu arşivlerin ve bu arşivlerde tetkik edilmiş olan vesika serilerinin isim ve numaraları vardır (Sf. 1100-1119). Bu listelere nazaran Akdeniz memleketleri arşivleri içinden müellif, yalnız Türkiye arşivlerini gözden geçirmemiştir (Sf. 1102). Müellif bu hali kendi eseri için bir zaaf sebebi telâkki etmekte ve türk tarihçilerinin bu hazinelerin muhtevalarını kıymetlendirecek ve dünya ilim âleminde tantacak neşriyat yapmamış olmalarına üzülmektedir. (Sf. 892, 907, 1008 ve 1101).

Bu suretle, son derecede geniş yeni bir programla giriştiği terkip faaliyetinde bazen kullandığı malzemenin en basit şekillerini (inşa edeceği binanın harç ve tuğlasını da kendisi hazırlamak mecburiyetinde kalan mimar gibi) kendisi bulmağa mecbur kalan bu büyük tarih ustasının, uğradığı büyük vakit ziyayı dolayısıyla, eserinin terkip kıymetinden hiç kaybetmemiş olmasını ancak sahibinin malik bulunduğu *büyük tarihçi vasıflarına* atfedebiliriz. Bununla beraber, bu hususta ne kadar müşkil şartlarla karşılaşıldığını tecrübe ile pek iyi öğrenmiş olan müellifin, bu tarzda *küçük san'at sahiplerine mahsus* (Petit artisan) *bir usulle* (muayyen bir işin başından sonuna kadar aynı insan tarafından yapılması usulü ile), yeni malzemeyi bizzat kendisi aramak ve işlemek mecburiyetinde kalan bir tarihçinin büyük ve sağlam inşalara varmasındaki müşkilât karşısında, *tarihçilerin günün birinde kalabalık ekipler halinde bir nevi fabrika istihsali yapabilecek şekilde teşkilâtlanmağa doğru gideceklerini söylüyor.*

Müellifin izhar ettiği bu kabilden çok samimî temennilere can ve gönülden iştirâk eder ve bu kitapta ortaya konan problemlerin 16. asır Türkiye tarihi için de, aynı ruh ve metodla işlenmesi işinin biz türk tarihçileri için zevkli olduğu kadar şerefli bir vazife teşkil edeceğini de burada hatırlatmayı faydalı bulurum.

**

XVI. asrın ikinci yarısında bütün Akdeniz memleketlerine şâmil umumî hâdiseler olarak müellifin tetkik ettiği çeşitli meselelerin hepsi-

ni bu küçük bibliyografya yazısında tetkik etmeğe imkân yoktur. Bu sebeple, biz burada bu meselelerden yalnız bazılarını, Türkiye tarihi ile ilgileri bakımından kısaca kayıd ve işaret etmekle iktifa edeceğiz. Ayrıca, Bu meseleler hakkında memleektimizde yapılmakta olan araştırmaların bu günkü durumu ve bazı tahminlerimiz hakkında kısaca notlar ilâve etmek suretile de, bu güzel kitabın ortaya koyduğu problemlerin bizim için ehemmiyetini, istidlâl tarzında ve metodundaki kuvveti belirtmeğe çalışacağız.

Şu halde, umumiyetle tarih kitaplarında görmeğe alışık olmadığımız orijinal bir plâna sahip olduğu için, hülâsa edilmesi güç olan ve pek çok yeni malûmatı ihtiva eden bu hacimli kitabın tetkik ettiği ehemmiyetli meseleler içinden üç ana mesele grubunu srasıyle gözden geçirelim :

A. XVI. asır boyunca Akdeniz memleketlerinde nüfusun
durmadan artmış olmasının ortaya koyduğu
meseleler.

Burada tetkik etmiş olduğumuz eserde, çeşitli hâdiselerin izahı sadedinde, demografik âmillere büyük bir yer ayrılmış olduğu görülmektedir. Müellif, âlimane tetkikler neticesinde, bu hususta iki mühim noktayı tesbit edebilmiştir:

a) XVI. asrın sonunda bütün Akdeniz memleketlerinin nüfus durumunu gösterir rakkamlar toplanmış (Sf. 347-357),

b) XVI. asır boyunca, Akdeniz memleketlerinde (bidayette sür'atle kabaran, asrın ikinci yarısında da yükselmeğe devam eden, fakat XVII. asırda azalmağa başlayan) devamlı bir artış mevcut bulunduğu isbat edilmiştir (Sf. 272, 353-359).

Prof. Braudel'in, zengin bir bibliyografyaya dayanarak XVI. asrın sonunda Akdeniz memleketleri nüfusu hakkında verdiği rakkamlar, şöyle bir tablo halinde hülâsa edilebilir:

A Bloku		B Bloku	
İspanya	8 Milyon nüfus	Avrupa Türkiyesi	8 milyon nüfus
Portekiz	1 " "	Asya Türkiyesi	8 " "
Fransa	16 " "	Mısır	2-3 " "
İtalya	12,5-13 " "	Şimalî Afrika	2-3 " "
Yekûn	37,5-38	Yekûn	20-22

Müellifin de kayıt ve işaret ettiği veçhile, bu cetveldeki rakkamlardan "A,, blokunu teşkil eden memleketlere ait olanları "kabule şayan,, veya "hakikate yakın,, rakkamlar olarak kabul etmek mümkündür. Fakat, "B,, blokuna (yani islâm dünyasına) ait olan rakkamlar, bu ülkelere ait nüfus sayımlarının mevcudiyetini ve neticelerini gösteren ciddi etüdlerin elde bulunmaması yüzünden, *birer tahminden ibaret* kalmıştır. Filhakika, islâm dünyasının belli başlı şehirlerinden o kadar büyük hayranlıkla bahseden seyyahların ve ticaret ajanlarının kitap ve raporlarında bile, bu şehirlerin nüfusu bahis mevzuu olunca, ekseriya birbirini tutmayan tahmin ve intibaldan bahsedilmektedir. Bu vaziyette hakikate yakın ciddi rakkamların bulunabilmesi için son ümit, Türk arşivlerinin sakladığı sırlar arasında bu rakkamların da günün birinde bulunup meydana çıkarılmasıdır (Sf. 357).

Gerçekten *Prof. Braudel*'in Türk tarihçilerinden beklediği büyük hizmetler pek çoktur: Aynı devirde diğer Akdeniz memleketlerinde yapılanlara benzer bir şekilde, XVI. asır boyunca Türkiye'de nüfusun nelerde ve ne suretle artmış veya azalmış olduğunu gösteren istatistik tablolarının tanzimi; bu devirde fiyatların Türkiye'de hangi tempo ile ne şekilde yükselmiş olduğunu, para kıymet ve ayarındaki değişmelerin ilmi metodlarla etüd edilmesi ve elde edilen neticelerin diğer Akdeniz memleketlerine ait bilinen hâdiselerle mukayesesi; Afrikanın cenubundan geçen deniz yollarının bulunmasının Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tesirlerinin Türk arşivlerindeki vesikalara göre takibi; XVI. asrın sonunda Avrupa'da sebep ve tezahür şekilleri kendisi tarafından gayet iyi tetkik edilmiş olan eşkiyalığın ve serserilerin artmasının, büyük zirai işletmelerin kurulmağa başlanmasının Türkiyede aldığı şekillerin şümül ve mahiyetinin tetkiki... ilâh. gibi meseleleri bizden beklenen hizmetler arasında sayabiliriz.

Biz şimdiden bunlar arasından bilhassa birini, bir çok noktalardan, arzu edilen bir vüzh kat'iyetle, cevaplandırabilecek bir durumda olduğumuzu söylersek, *Prof Braudel*'in bundan çok memnun olacağını tahmin ediyoruz. Bu sebeple, üzerlerinde en aşağı 10 senedenberi devamlı bir şekilde çalışmakta olduğumuz ve yakında neticelerini neşretmek üzere bulunduğumuz (1) "Osmanlı İmparatorluğundaki büyük nüfus ve

(1) Bu tetkiklerin neticeleri, yakında Türk Tarih Kurumu tarafından büyük bir cilt halinde yayınlanacaktır. Bu tetkiklere dayanarak elde ettiğimiz rakkamların umumî bir tablosu, "Türkiyat,, mecmuasının halen basılmakta olan ve 70. doğum yılının kutlanması münasebetile *Prof. Fuat Köprülü*'ye ithaf edilmiş olan X. cildinde, "Tarihî demografi ilmi ve Osmanlı tarihi,, isimli yazımızda (Sf. 1-28) da bulunabilir.

vergi tahrirleri,, ne ait bilgilerimize dayanarak *Prof. Braudel*'in nüfus tablosundaki rakkamların islâm memleketlerine ait bulunanlardan bir kısmı hakkında burada kısaca mütalâa dermeyan etmeği münasip görmekteyiz:

Gerçekten *Prof. Braduel*'in nüfus tablosunda islâm memleketlerine ait olarak zikredilmiş olan rakkamlardan bir kısmı kendilerinin de itiraf etmiş oldukları veçhile, *gayet ince ve karışık bir takım hesap ve yaklaşımlarla bulunmuş bir takım tahmini rakkamlardır* ve hakikatın dü- nunda olmaları da çok muhtemeldir. Bu tahminleri yaparken müracaat edilmiş olan kaynakların ve o kaynaklara dayanılarak yürütülen muhakeme tarzlarının hususi mahiyeti icabı, bu rakkamların ancak *tesadüfen doğru* olması lâzımgelir (2).

Büyük bir tenkidî zekâyâ sahip olan müellif, bu rakkamların sırhati üzerinde tabiatıyla icabeden titizlikle duruyor ve tereddütlerini gayet veciz şekilde ifade etmesini biliyor. *Hele İslâm memleketleri hakkındaki tahmin ve istidlâllerinin zayıflığı hususunda fikirleri gayet sarıhtır.* Bu hususta ihticaca salih bir etüd bulunmaması kendisi için büyük bir üzüntü vesilesi olmuştur. Buna rağmen, elde mevcut bütün imkânlar yoklanarak büyük bir meharetle derlenmiş oldukları için, bu rakkamlar üzerinde durulmağa değer bir kıymet taşımaktadır.

Gerçekten müellifin o devirdeki Türkiye'nin Avrupa ve Asyadaki arazisinin nüfus miktarı hakkında ortaya koyduğu 16.000.000 rakkamı ile aynı asrın başları için 1 numaralı notta ismi geçen makalemizde bizim bulduğumuz ve 12 (ve hattâ bazı zarurî ilâvelerle 13) milyon olarak kabul edebileceğimiz rakkam arasında, aşağıdaki mülâhazalar dolayısıyla, zannedilebileceği kadar büyük bir fark bulunmamaktadır:

1) Bizim ortaya koyduğumuz yekûnlar, XVI. asrın başlarına (1520-1530) ait olduğu halde *Prof. Braudel*'in teklif ettikleri rakkamlar bu asrın sonuna aittir. Halbuki bizzat müellifin ispat etmiş olduğu veçhile,

(2) Meselâ, 348. sahifenin 3 numaralı notunda kaydedilmiş olan bir kaynakta Anadolu'da bu asrın sonunda (1594) 478.000 nüfusun mevcut olduğu kaydedilmiştir. Bu rakkam, bizim "büyük nüfus ve vergi tahriri,, defterlerinden bu asrın başlarına ait olmak üzere (1525) aynı eyalet için çıkardığımız 479.150 rakkamına hayret edilecek derecede benzemektedir. Demek ki, 1525 senesine ve o zamanki idarî teşkilâtta yalnız batı Anadolu'ya ait olması lâzımgelen malûmat *Prof. Braudel*'in istifade ettiği kaynaktan asrın sonu için ve bütün Anadolu'ya ait olarak kıymetlendirilmiştir. Diğer bir kaynakta "Grèce,, hakkında verilen rakkamlarda bu ülkenin hudutları lâyikiyle tâyin edilmediği için vuzuhsuzdur. Esasen müellif te bu kaynakları malûmat kabilinden zikretmekte ve bütün muhakeme tarzını onlara istinat ettirmemektedir.

bu asrın başından itibaren bütün Akdeniz memleketlerinde nüfus durmadan artmış ve asrın sonuna doğru bazı memleketlerde iki misline balığ olmuştur (Sf. 353-355).

Bu devirde bütün Akdeniz memleketlerine has olan bu nüfus artışı hareketlerinden Türkiye'nin istisna edilebileceğini zannetmek mümkün değildir. Türkiye nüfusunun da Sultan Süleyman tahrirlerinin yapıldığı devirden XVI. asrın sonuna kadar hiç olmaz ise %40 nisbetinde artmış olması kuvvetle muhtemeldir ki, bu artış nisbeti kabul edildiği takdirde, bizim rakkamlarımız Prof. Braudel'in rakkamlarına ziyadesiyle yaklaşmış olacaktır. Gerçekten, yukarıda ismi geçen etüdümüzün IV. numaralı tablosunda görüleceği üzere, Türkiye'de 1521-1530 seneleriyle 1571-1580 seneleri arasında belli başlı 13 büyük şehrin nüfusu yekûnunda %46 artış kaydedilmiştir. Hususî vaziyeti dolayısıyla, bu müddet zarfında Türkiye şehirlerinde umumiyetle müşahede edilmekte olan süratli nüfus artışı hareketine iştirâk etmeyip, bilâkis gerilemiş olan Halep şehri nazarı itibara alınmadığı takdirde ise, bu nisbetin %72 yi tecavüz ettiği görülmektedir. Prof. Braudel'in kaydettiği gibi (Sf. 272) bu devirde şehirlerin nüfusunun artışı ile memleketin umumî nüfusunun artışı arasında sıkı bir münasebet mevcut bulunduğu ve hattâ her ikisinin aynı nisbet tahtında artmış bulunduğu kabul edilebileceğine göre, Türkiyenin bu devirde bütün Akdeniz memleketlerinde görülen nüfus artışlarına hemen hemen aynı nispetlerde iştirâk etmiş olduğu da söylenebilir.

2) Diğer taraftan Prof. Braudel'in XVI. asrın sonuna dair zikrettiği rakkamların ait bulunduğu Avrupa ve Asya Türkiyesinin bizim neşrettiğimiz rakkamların ait olduğu Türkiyeden çok daha büyük olması lâzımgelir. Gerçekten bizim neşrettiğimiz rakkamlar, Avrupa'da ancak Tuna'nın beri tarafında bulunan Balkan memleketlerine aittir. Şarkî Anadolu hudutları da Van ve havalisini ihtiva etmemekte, cenupta da Musul'un altına inmemektedir. Prof. Braudel'in zikrettiği rakkamların ise (Asya ve Avrupa Türkiye'si tâbirleri sarîh olarak hudutlandırılmadığı için) asrın sonunda Asya ve Avrupa'da ziyadesiyle genişlemiş olan bütün Osmanlı memleketlerinin nüfusunu ihtiva etmesi lâzım gelir.

3) Bundan başka bizim tablomuzda Şarkî Anadolu (Kadim ve hâdis Rum Vilâyetleri) ve Suriye'ye ait olan rakkamlar, bu bölgelerde harp ve istilâ sonrasında hâkim olan istikrarsız vaziyet dolayısıyla nüfusun pek iyi sayılmamış olması ihtimali veyahut (memleket pek dağınık veya harap bir halde bulunduğu için) tesbit edilmiş olan vaziyetin normal bir halde olmaktan uzak bulunması dolayısıyla üzerinde durulmağa de-

ğer bir mesele teşkil etmekte ve bu itibarla bu muntıkada normal devirlerde nüfusun daha fazla olması icabedeceği kanaatini uyandırmaktadır.

Buraya kadar üç madde halinde tetkik konusu yaptığımız mülâhazalara nazaran, Prof. Braudel'in XVI. asrın son seneleri için Türkiye nüfusu hakkında ileri sürdüğü tahminlerin, kendilerinin de mütemayil buldukları veçhile, hakikatın dînunda olduğu iddia edilebilir.

Çünkü bizim türlü mülâhazalarla Osmanlı İmparatorluğunun sadece Avrupa ve Asya'daki arazisi için tam dahi olmadığına kani bulunduğumuz 12-13 milyonluk bir nüfus mevcudu, XVI. asrın başlarına aittir. Bundan başka bizim hesapta Avrupa Türkiyesi yalnız Tuna'ya kadar olan Balkan memleketlerine ve Asyada da, gerek Şarkî Anadolu'da ve gerek Irak'ta büyük noksanları olan ve mühim bir kısım itibariyle henüz harp sahası halinde harap ve تنها bulunan ülkelere aittir. Asrın sonuna doğru yapılmış olan fütühat ise, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa, Asya ve Akdeniz adalarındaki hâkimiyet sahasını son derece genişletmiştir. Bu bölgelerin de nüfusunu hesaba katar ve sultan Süleyman tahrirlerinin yapıldığı tarihlerden (1520-1530) XVI. asrın sonuna kadar Osmanlı memleketlerinde de aşağı yukarı %50 bir artışı da kabul edecek olursak, Prof. Braudel'in bu devirde nüfusunu 60 milyon olarak hesap ettiği Akdeniz memleketlerinde 37,5-38 milyon olarak tahmin ettiği *hrıstiyan dünyası karşısında 20-22 milyon değil, hiç olmazsa 30 ve belki 35 milyonluk bir Osmanlı İmparatorluğu tasavvur etmek lâzım gelecektir.*

Müellifin yukarıya dercettiğimiz *umumî nüfus toblosunun ifade ettiği mâna* hakkındaki düşünceleri de kayda şayandır:

Ancak 60 milyon kadar bir nüfus kalabalığının yaşadığı Akdeniz memleketleri, bu günkü duruma kıyas edilecek olursa, henüz boş veya seyrek olarak meskûn bölgeler telâkki edilebilir. Fakat bu müşaheden Akdeniz memleketlerinin o devirde yaşama imkânları ve arazi bolluğu bakımından bugünküne nazaran daha müsait bir durumda olduğu gibi bir netice çıkarmak da bir hata olacaktır. Gerçekten, bu devirde insanlar, henüz ovalara ve nehir mecralarına bukünkü şekilde tam olarak hâkim olamadıkları gibi, ziraat usullerinin iptidailiği, yolların, nakil vasıtalarının ve ticarî teşkilâtın kifayetsizliği de gıda maddelerinin bol miktarda yetiştirilmesine ve istenilen zamanda istenilen yerde kâfi derecede bulundurulmalarına mâni oluyordu. Bu yüzden sık sık zuhur eden kıtlıklar sonunda büyük insan kayıpları oluyordu. Bilhassa bu asırda müşahede edilen esash bir nüfus artışı neticesinde, o zamana kadar şöy-

le böyle kâfi gelebilen buğday istihsal mntıkaları Akdeniz nüfusunu asrın sonlarına doğru artık besleyemez olmuş ve o yüzden, *buğday ticareti büyük bir siyasî ve iktisadî ehemmiyet kazanarak Devlet makamlarının yakın alâkasını üzerine çekmişti*. Müellife göre, bu asrın sonunda işsiz ve serserilerin, eşkiyalığın ve denizlerde korsanlığın ziyadesiyle artmış olması da, nüfusun gıda kaynaklarına nazaran nisbetsiz bir şekilde çoğalmış bulunmasıyla izah edilebilir. Aynı suretle, fazla nüfus talebi karşısında kıymet kazanan ziraî mahsulleri daha fazla yetiştirebilmek ve işsizlere iş bulmak için de o zamana kadar *ziraate açılmamış olan sahaların ıslâhı* ve kazanılması (bonification) hareketi her tarafta gelişmiş, zenginler toprak işlerine para yatırımağa ve büyük ziraî işletmeler kurmağa başlamış ve Balkanlardaki *çiftlikler rejimi* de bilhassa bu sıralarda inkişaf etmiştir (Sf. 58, 356).

Bahis mevzuu umumî nüfus tablosunda tesbit edildiği veçhile, bu asırda *İslâm memleketlerindeki nüfus vaziyetinin* diğer Akdeniz memleketlerine nazaran daha seyrek olması lâzım gelmektedir. Müellif, bu müşahedeyi daha fazla delillendirmiş olmak için, gayr-i meskûn geniş sahalara sahip bulunan İslâm memleketlerinin hayvan yetiştirmek hususunda malik buldukları imkânları ve bilhassa fazla at ve deve adedine dayanan askerî kuvvetlerini enteresan bir şekilde izah etmektedir. Bu kanaatler, dolayısıyla, kitapta ileri sürülen tezlerden diğer birine de esas teşkil etmekte olduğu için, üzerinde durulmağa değer bir kıymet taşımaktadır:

Prof. Braudel'e göre, nüfus kaynakları bu kadar mahdud olan bölgelerden gelmiş oldukları için, İslâmların Akdeniz havzasındaki fetih ve işgalleri, daha ziyade bir *istismar kolonizasyonu* halinde kalmış, fethedilen memleketlerde bir işgal ordusu şeklinde muvakkat ve esassız bir şekilde yerleşmiş, *bir iskân ve yerleşme kolonisi* asla kurulamamıştır. (sahife 185-186). Aynı suretle, muayyen devirlerde bu bölgelerde göçebeyi Akdeniz bahçelerinden uzak tutan muvazenenin vakit vakit bozulmasının hakikî sebebi, asla *adet kanunu* olmamış, çöldeki veya bökırlardaki insanlar, kendilerine *yer ve yurt bulmak* hususunda hissetmiş olacakları hakikî bir zaruret ve nüfus kesafetinin tazyiki neticesinde kabarıp taşmışlardır. (3)

(3) Biz bu mecmuanın XI. Cildinde "Türkiyede bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak sürgünler,, i tetkik ederken Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda müessir bir rol oynamış olan âmiller arasında **demografik durumun hususiyetlerine** geniş bir yer ayırmış olmakla (Sf. 526), Prof. Braudel'in burada bahis mevzuu ettiğimiz iddiasının aksi bir tezi delillendirmeye çalışmış

Prof. Braudel için bu asırda İslâm Memleketlerindeki nüfus kesafetinin nisbî kıfayetsizliği tezi o kadar esaslî bir kanaat halindedir ki, İslâmîyetin vaktiyle işgal ettiği bölgelerde dinî ve idarî bakımdan müsamahakâr oluşunu da, İslâm dünyasının ötedenberi demografik durumundaki bu hususiyet ile izah etmek istemektedir:

İslâm müstevliler umumiyetle işgal ettikleri sahayı doldurabilecek kadar kalabalık olmadıkları için, silâh kuvveti ve harp kabiliyeti bakımından hâiz oldukları üstünlük sayesinde, fethettikleri yabancı memleketlerde kâfi derecede adam bulmaktan ve onları oldukları yerlerde muhafaza etmeğe çalışmaktan memnun görünmektedirler. Aynı suretle, *Hristiyanların İspanyayı ve Balkanları yeniden feth ve işgal ederken katiyen müsamaha göstermiyerek, çok şiddetli usullerle Müslümanları yok etmek istemeleri; Müslüman düşmanlığının hükümet adamlarından ziyade gelip yerleşecek toprak arayan kalabalık muhacir kitlelerinin insiyakî davranışlarından gelen bir şiddet arzemesi, hep bu "adet kanunu,, nun tabûi bir neticesidir.* Kitapta zengin ve kıymetli bilgilerle işlenmiş olan bu tez, üzerinde alâka ile durabilecek bir mesele teşkil etmektedir.

olduk. Batı Anadolu'da ve Balkan yarım adasının doğu yarısında Türklerin kendilerine hakikî bir vatan kuracak şekilde yer ve yurt tutarak yerleşmelerini, Anadolu'da Garba doğru yayılmak ihtiyacında olan kalabalık bir nüfus kitlesinin mevcudiyetine delil olarak gösterebileceğimizi ümit etmekte idik.

Bizzât Braudel'in Osmanlı İmparatorluğunun menşei hakkında verdiği malûmat da bu iddialara hak verilecek mahiyettedir (Sf. 509): Balkanlardaki Türk işgal ve istilâsını sosyal bir inkilâp saymak, Türk ve İslâm kültürünün birer dağılma merkezi olarak Türk şehirlerinin oynadığı role inanmak için **bir nevi demografik üstünlük de kabul etmek icap etmez mi?**

Bu hususta ihtimal müteakip istilâ devirlerini birbirinden ayırmak ve harita üzerinde Türklerin kuvvetle yerleşmiş oldukları bölgeleri, bu şekilde yerleşemedikleri bölgelerden itina ile ayırmak lâzımgelecektir. Gerçekten Türklerin Yunanistanda, Ege Adalarında, bir kısım dağlık Yugoslav memleketleri ile Tuna ötesi bütün bölgelerdeki yerleşme tarzları Prof. Braudel'e hak verilecek vaziyettedir.

Diğer taraftan, vaktiyle İslâmların Mısırda ve Şimalî Afrikadaki yerleşmeleri de esaslî olmuştur diyebileceğimize kaniiz. İspanyayı ve diğer Akdeniz Adalarını vaktiyle feth ve işgal etmiş bulunan Müslümanların, bir kaç Suriyeli ile Afrikadan sürülmüş Berberlerden ve Arap göçebelerinden ibaret olduğunu da hiç zannetmiyoruz. Aksi takdirde, bir avuç Arap göçebesinin, İspanyada İslâm kültür ve tesirini o kadar devamlı bir şekilde yaşatmasına imkân yoktu. **Yeni bir kültürün yaratıcısı, yahut sadece taşıyıcısı veyahut yabancı bir memlekette türlü tesirlere karşı muhafaza edicisi olmak iddiasında bulunan bir zümrenin, bu kültürü kabul ettirdiği halka nazaran, demografik bakımdan asgari müsait bir durumda bulunmuş olması lâzım gelmez mi idi?**

B) — Amerika'nın keşfinden sonra Avrupaya getirilmiş olan kül-
liyetli altın ve gümüşün, Akdeniz Memleketlerinin ekonomik ve
sosyal bünyesinde yaptığı tesirler.

Prof. Braudel, XVI. Asrın ikinci yarısında yeni dünyadan gelip Ak-
deniz ekonomik bölgesine dahil olan kıymetli madenlerin, bu bölgeye
hangi ritm ile ne miktarda geldiğini ve bu memleketlerin ekonomik ha-
yatlarında vâki tesirlerinin neticelerini adım adım takip etmeyi kendi ça-
lışmaları için esash bir hedef telâkki etmektedir.

Bu kadar mühim bir mevzu üzerindeki araştırmaları esnasında, mü-
ellif, İspanyadan başlamak üzere *fiatların, gelen kıymetli maden miktar-
larıyla mütenasip olarak, her tarafta artmağa başladığını tesbit etmeğe
çalışmış ve fiatlarda müşahede edilen bu umumî yükseliş ile birlikte
(Sosyal bünyede ve devletlerin malî sistemlerinde vukua gelen) ka-
rışıklıkları tetkik etmiştir.*

Diğer mevzularda olduğu gibi, bu sahada da diğer Akdeniz mem-
leketleri için lüzumlu yeni malûmatı tedarik etmek hususunda büyük bir
başarı göstermiş olan müellif, *sıra Osmanlı İmparatorluğu idaresi altın-
da bulunan memleketlere gelince, büyük müşküllere uğradığını itiraf et-
mekte ve (haklı olarak) bu mevzuda Türk Arşivlerinin ihtiva etmesi lâ-
zım gelen vesikalara dayanan ciddi eserlerin bu bölgedeki fiat hareket-
leri ile malî buhranların tarihini aydınlatmasını, kendi fikirlerinin izah ve
isbatı için, lüzumlu bir iş telâkki ettiğini belirtmiştir.*

Muhterem Profesörün bu arzularına Türk tarihçilerinin hemen cevap
verecek durumda bulunmadıklarını burada üzülererek kaydetmek mecbu-
riyetindeyim. Yalnız, İspanyadakiler kadar zengin olmamakla beraber,
lüzumlu tetkikleri yapabilmek için Türk Arşivlerinin kâfi miktarda ve-
sikayı ihtiva ettiğini ve vesikalara dayanarak *yakın bir âttide arzu ettik-
leri etüdleri meydana koymanın mümkün olabileceğini* şimdiden kendi-
lerine beyan edebiliriz. Diğer taraftan, kendilerini tatmin için, bugün bu-
rada şu ciheti de belirtmiş olmak isteriz: *Prof. Braudel'in Türkiye için
modern usul ve anlayışa göre hazırlanmış bir fiat tarihi (Meselâ, Ameri-
kah İktisat Tarihçisi Earl J. Hamilton'un İspanya için yaptığı şekilde)
yazılmış olmaması* yüzünden, eski tarihçilerin ve bazı Venedik kaynak-
larının verdiği müteferrik malûmata dayanarak verdiği hükümler, bizim
Türkiye Arşivlerinde yaptığımız tetkiklerden *şimdilik* elde ettiğimiz ma-
lûmat ile dikkate şayan bir şekilde birbirini tamamlamakta ve bu hal,
müellifin ne kadar kuvvetli ve ilmi bir istidlâl metoduyla hükümler ver-
diğini bir kere daha ispat etmiş bulunmaktadır.

Prof. Braudel'in "inflation,, un tesiri altında fiatlardaki istikrarsızlık ve devamlı yükseliş neticesi, bu devirde ziraî işletmelerin şeklinde ve umumiyetle ziraat sahasında vukua gelen değişikliklere ait olmak üzere verdiği malûmat da dikkate şâyandır:

Ziraî mahsul fiatlarının durmadan artmakta olan diğer eşya fiatlarıyla birlikte yükselmekte olması, ziraî istihsali kârlı bir iş haline sokmuştur. *Toprağa para yatırma'nın* ele geçen paranın kıymetini kaybetmesine karşı iyi bir garanti teşkil etmesi dolayısıyla, de, bu devirde ticaretle zenginleşmiş olan burjuvalardan bir kısmının senyör mâlikânesi ve arazi satın alarak ziraatle meşgul olması temayülü artmıştır. Aynı sebeple, *toprak işlerine para döküp islâh veya yeniden işlenecek sahaların açılması teşebbüsleri* de kârlı bir iş halini almış olacak ki, bu devirde *senyörlerin de topraklarını doğrudan doğruya büyük işletme halinde veya yarıcılıkla işletmeye kalkmaları ve hububat, hayvan ve yün ticareti ile meşgul olmağa başlamaları* da bu devirde taammüm etmeğe başlamıştır. *Prof. Braudel'in* aynı temayülleri, XVI. Asrın sonunda Türk işgali altında bulunan Balkan Memleketlerinde de *çiftlikler rejiminin genişlemesi* ve bataklıkların kurutulması şeklinde tetkik ve mütalâa etmiş bulunması dikkate şâyandır. (Sf. 637-643).

C. — *Afrika'nın Cenubundan dolaşan Hindistan Deniz yolunun bulunmasının Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tesirleri.*

XVI. Asrın başından itibaren Ümitburnu yoluyla getirilmeğe başlanan *Portekiz biberinin* Avrupaya yakın şark limanları yoluyla ve Venedik vasıtasıyla yapılan ithalâtı birdenbire öldürmüş olmadığını biliyorduk. *Braudel'i* okuduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğundan geçen ve bu İmparatorluğun iktisadî tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet arzeden *Şark ticaret yollarının XVI. Asır boyunca eski avantajlı vaziyetlerini muhafaza için yaptıkları mücadelelerin ve devir devir elde ettikleri muvaffakiyetlerinin bütün safhalarını ve surlarını öğrenmiş oluyoruz.* Müellifin bu mühim mevzu üzerinde, türlü kaynaklardan ve bilhassa çok iyi tanıdığı Avrupa Arşiv depolarından faydalanarak, bu devirde İstanbul, Roma, İskenderiye gibi merkezlerde faaliyette bulunan *Portekizlilerin gizli haber alma servislerinin raporlarına; İskenderiye Beyrut ilâh... gibi muhtelif limanlardan Venediğe sevkedilmek üzere yükletilmiş olan baharat hamulelerinin kıymet ve miktarlarına ait istatistik tablolarına; muhtelif Avrupa limanlarına ait gümrük gelirlerindeki tahavüller gösteren rakkamlara dayanarak konuşmuş olması, ileri sürmüş olduğu fikirlerin sağlamlığı ve kullandığı metodun kuvveti hakkında vermiş ol-*

duğu en güzel misallerden birini teşkil etmektedir. Bu rakkamlara dayanarak Türkiyeden geçen ticaret yollarının, vakit vakit zuhur eden harpler ve diğer çeşitli arzular dolayısıyla bazan kapanmış olmalarına rağmen, XVI. Asır boyunca faaliyetine devam ettiğini ve hattâ bazan eski hacmine yakın gelişmeler kaydettiği kabul edilebilir.

Gerçekten, müellifin haklı olarak belirttiği gibi, her iki yol arasında XVI. asır boyunca devam etmiş olan rekabette katî bir rol oynamış dan geçen *Şark ticaret yollarının akıbeti* (4) hakkında vardığı netice şudur: veya çokluğu değildir. Bu hususta *baharat ticaretinin ve nakliyatının her iki yol üzerindeki organizasyonu şekilleri ve ticaret usullerinin vakit vakit ön plânda bir ehemmiyet arzetmiş olduğu* gösterilmiş, *baharat mübayaalarına karşılık ödenecek paranın veya satılabilecek eşyanın bol miktarda ve kolaylıkla tedarik edilip edilmemesinin*, biberin kalitesinin, eski fiyatların ve nihayet Avrupadaki siyasî hâdiseler ve harplerle müvazî olarak, *bu işlerle meşgul olan kapitalist teşekküllerin mali durumlarının* da bu rekabette ehemmiyetli birer faktör olarak hisseleri tâyin edilmiştir.

Bütün bu araştırmalardan sonra müellifin Osmanlı İmparatorluğundan geçen *Şark ticaret yollarının akıbeti* (4) hakkında vardığı netice şudur:

Akdenizden geçen ticaret yollarının *temamiyle* terk edilmesi, 1600 senelerine doğru Hollandalı (Felemenkli) ve İngilizlerin Hint Denizlerine hâkim olmasından sonra, *bu devletlerin baharatın istihsal ve istihlâk muntikalarını Portekizlilerden daha müessir bir şekilde kontrolleri altına almaları ve bu devirde Akdenizde zuhur eden büyük para kıtlığına karşı bu milletlerin Hint pazarlarında istenildiği kadar bol gümüş para ödeme suretiyle alıcı vaziyette bulunmaları neticesinde vâki olmuştur.* (Sf. 447). Müellif, Hollandalı ve İngilizlerin, *başka tip gemilerle ve çok daha başka esaslara dayanan ticaret usulleriyle* evvelâ buğday, sonra da kaly, kurşun, demir, barut, top vesaire satmak için, bu asrın sonunda Akdenize gelmelerini ve Osmanlı İmparatorluğundan imtiyazlar (capi-

(4) Osmanlı İmparatorluğunun Şark ticaret yollarını tıkayarak, Avrupalıları, kendilerini Hindistan'a götürecekt diğer bir yolu aramağa mecbur ettiği için, **Keşfiyat**'ın vuku bulmuş olduğuna dair eski ve temelsiz bir iddiayı Prof. Braudel uzun uzadıya tetkike lâyık görmüyor. Müellife göre, bu hususta bilâkis aksi bir iddiayı müdafaa ederek Türklerin bilhassa Orta Avrupaya doğru süratle ilerleme imkânlarını bulmalarını, o sırada Avrupa devletlerinin bütün dikkat ve alâkaları ile denizaşırı keşfiyat ve müstemleke işleriyle meşgul oldukları için, Avrupanın bu kısmında hristiyanlık âlemini Türklere karşı müdafaasız bırakmalarına atfedebiliriz (Sf. 513).

tulationlar) almağa başlamalarını ve (1581) de Yakın Şark Kumpanyasının kurulmasını da, *Akdenizdeki Venedik ticaretinin sona ermesinin* ve Akdeniz ölçüsünde büyük ehemmiyeti olan diğer mühim iktisadi tahavvüllerin mühim âmil ve âlâmetlerinden biri olarak ve enteresan bir şekilde tetkik etmiş bulunmaktadır.

Tabiatıyla, *Prof. Braudel'in* şark ticaret yollarının tarihi hakkında ileri sürdüğü bu kıymetli fikirlerin, Osmanlı İmparatorluğu Arşivlerinde bugün muhafaza edilmekte olan diğer vesikaların verdiği malûmatın ışığı altında teyit ve izah edilmesi (Dıştan görünüşe göre ve yabancı kaynaklardan faydalanarak değil, içten duyulduğu şekliyle aydınlatılması) işi, mühim bir teşebbüs halinde ortada durmaktadır. Müellif kitabında, *bu yolların kaderinin taayyün ettiği sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun takındığı vaziyeti, alınacak tedbirlerin tâyini hususunda geçirdiği tereddütleri, Hint denizlerinde Portekizlilerle yaptığı mücadelelerde rastladığı müşkülâtın teknik, malî, askerî ve siyasi cephelerini,* bu asır zarfında İran'da yapılan harplerle Hind Deniz yollarına hâkim olmak ihtiyacı arasındaki münasebetler gibi meseleleri gayet iyi bir şekilde vaz ve münakaşa etmiştir. Fakat, Akdeniz ticaret yollarının terkedilmesinin gerek sebeplerini ve gerekse neticede Akdeniz memleketlerinde meydana gelmiş olan iktisadi çöküşün neticeleri daha ziyade Venedik Arşivlerine ve *Venedikteki akislerine göre* tasvir edilmiştir. Bu yolların terk edilmesinin Osmanlı imparatorluğunun iktisadi ve malî bünyesinde doğurması tabii olan buhranları ve bu buhranların muhtelif sahalardaki akislerini mümkün olabildiği kadar yakından ve içten *takip ve tasvir etmek,* bundan sonra Türk Tarihçilerinin üzerinde büyük bir alâka ve ısrarla duracakları bir mevzu olacaktır.

**

Tetkik ettiğimiz devirde bir taraftan nüfusun durmadan artmakta olması dolayısıyla, bilhassa tekniğin ve iktisadi teşkilâtın geriliği yüzünden yaşama, hayatını kazanma sahası ve imkânlarının mahdut bulunduğu bir muhitte, *fazla nüfusun kendisine yer ve iş bulamayışı;* diğer taraftan müstemlekelerden fazla kıymetli maden idhali neticesi, *fiatlarda vukua gelen daimî yükselişlerin ve paranın kıymetini durmadan kaybetmekte olmasının,* muhtelif zümrelerin gelirinde yaptığı değişmeler dolayısıyla, *içtimai bünyede vukubulan çözülme ve tegayyürler, köylüye ait toprakların zenginlerin eline geçmesi ve nihayet Şark ticaret yollarının ehemmiyetini kaybetmesinden mütevellit gelir darlığı ve işsizlik; XVI. Asır*

Akdeniz memleketlerinin şarkında ve garbında bir kutupta lüks ve serveti arttırırken diğer kutupta sefaletin büyümesine sebep oluyordu. *İktisadî ve malî buhranlar neticesinde* halk yığınları arasında umumileşen emniyetsizlik, huzursuzluk ve sefalet, şiddetli isyan ve karışıklıklarla kendisini ifade edemediği zamanlar da bile, için için çalışarak, ihtiraslarını tahrik ettiği *sınıflar arasındaki ahenk ve nizamı bozuyor* ve memlekette her an patlamağa hazır bir ihtilâl havası yaşatıyordu.

Prof. Braudel'in güzel kitabının Osmanlı İmparatorluğu tarihi bakımından çok enteresan olan bahislerinden birisini teşkil eden "sefalet ve eşkiyalık,, (misère et banditisme) isimli fasılda (Sf. 643-657) işte bu meseleler incelenmektedir. Bu fasıl okunup ta bizde "*Celâli İsyânları,, namı altında ötedenberi malûm olan, fakat hakiki sebepleri ile mahiyeti şimdiye kadar bir türlü anlaşılamıyan ve hattâ tamamen Osmanlı İmparatorluğunun siyasi bünye hususiyetlerine ve onun devlet adamlarının idarsizliğine atfetmek âdet olan bu hâdiselerin, bu devirde bütün Akdeniz memleketlerini işleyen umumî bir buhranın Osmanlı İmparatorluğunun hâkim olduğu bölgelerde hususî şekiller altında bir devamı olduğu anlaşıldıktan sonra, bu meselelerle uğraşan Türk Tarihçilerinin ellerindeki malzemeyi tekrar gözden geçirerek onları *Prof. Braudel*'in fikirlerinin tesiri altında yeniden manâlandırmağa mecbur kalacaklarını zannediyoruz.*

Gerçekten *Prof. Braudel*'in Batı Akdeniz Memleketlerinde türlü tezahürlerini çok iyi bir şekilde kayıt ve tasvir ettiği ve *elindeki mahdut vesikalardan da aynı cereyanların Türkiyede ne şekilde devam ettiğini pek alâ kestirilebildiği bu hareketler*, fikrimizce, diğer Avrupa Memleketlerindekilere benzeyen sebeplerin tesiri altında hep aynı şekilde tezahür etmiş hareketler olup, her iki tarafta da *servet kaynaklarına ve mevcut iş hacimlerine nazaran, fazla meskûn bir hale gelmiş olan memleketlerde sefaletin artmasının, sebepleri hep aynı olan iktisadî malî buhranların doğurduğu memnuniyetsizliğin ve içtimai bünyedeki çözülüşün bir ifadesidir*. Bu hususta *Prof. Braudel*'in yerden göğe kadar hakkı olduğunu zannediyoruz. Gerçekten, aynı devirde Türkiyede de serseri ve dilenciler ziyadesiyle artmış, eşkiyalık (ve onun diğer bir şekli olan korsanlık) iktisadî nizamı, siyasi vahdet ve içtimai huzuru tehdit edici bir şekil almış, türlü şekiller altında ihtilâl ve isyanlar her tarafta çoğalmıştır. Köyünde işleyecek toprak bulamıyan veya zenginlerin çiftliklerine katılmak üzere toprağı elinden alınmış bulunan *işsiz köylüler, tımarı elinden alınan sipahiler, harp meydanlarından kaçan ve bu yüzden kütükten kaydı silinen eski kapıkulu askerleri*, kendileri için yapılacak bir iş kalmadığı için

bir çete reisinin veya ümeradan birinin "kapı halkı,, olmağa hazır "leventler,, ve nihayet bu devirde dikkate şayân bir ihtilâl kuvveti halinde devam adetleri ziyadesiyle artmış olan isyanlarile devleti ciddi bir şekilde meşgul eden medrese talebeleri (5), bu isyanların lüzumlu gönüllülerini teşkil etmişlerdir. Türkiye'de de eşkiyalık siyasî, sosyal veya ekonomik türlü çehreleriyle her tarafta meydana çıkmış; Balkanlarda olduğu gibi, siyasî gayelere bürünmüş ve millî kahramanlar yaratmış; bir çok yerlerde dinî dâvaları benimsemiş, dinî askerî şefler bulmuş; top, tüfek tedarik ederek, müstahkem mevkiiler işgal ederek merkezden gönderilen askerî kuvvetleri defalarla mağlup edebilmiş ve bu suretle devletin varlığı için ciddi bir tehlike teşkil etmiştir.

Eşkiyalık ve isyan hareketlerinin Türkiye'de bu devirde bu kadar bâriz ve tehlikeli şekiller almış olmasının bir sebebi de, şüphesiz, diğer Akdeniz memleketleri işsiz ve serseri guruplarından bir kısmını iş ve sergüzeşt aramak üzere müstemlekelere gönderebildikleri ve yeni açılan müstemleke ticaretiyle bu memleketlerde iş hacmi ve zenginlik arttığı halde, Türkiye'nin fazla nüfusu yaşatmak, iktisadî ve malî buhranların sefil bir hale soktuğu ümitsiz halk kitlelerini verimli bir şekilde meşgul etmek, huzur ve sükûna kavuşturabilmek için bütün imkânları gittikçe kaybetmeğe mahkûm bir vaziyette kalmasıdır.

*
**

Prof. Baudel'in kitabında dikkate şayân bir şekilde işlenmiş olan bahislerden birisi de, XV. ve XVI. yüzyıllarda Akdeniz bölgesinde İmparatorlukların teşekkülü ve idaresi meselesidir: Müellife göre, fertlerin, hususî ahval ve şartların bu hususta oynadığı rol inkâr edilemez ise de, bu asırlarda büyük imparatorlukların teşekkülünün muayyen iktisadî ve malî sebepleri vardır. Ateşli silâhların ve bilhassa topun ve donanmanın geniş ölçüde kullanılmağa başlaması ile harp tekniği büsbütün değişmiş ve bilhassa harp, ancak büyük devletlerin tahammül edebileceği kadar yüksek masrafları icap ettirmeğe başlamıştır. Bu sebeple, XIV. asırda Akdeniz bölgesinde hâkim olan küçük şehir devletleri artık vaziyete hâkim olamayıp birer bloka iltihak etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Müellife göre, bu suretle meydana çıkmış olan büyük imparatorlukların Şarkta veya Garpta hep aynı müşkillerle karşılaştığı bu müşkillerle

(5) Bak. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt II, Doçent Mustafa Akdağ, Türkiye Tarihinde içtimâî buhranlar serisinden: Medreseli İsyanları (Sf. 361-387).

mücadele etmek için her iki tarafta da aynı olan bir takım usul ve teşkilâtın meydana çıktığı görülmektedir:

Meselâ, Yeni Devletlerde *kalabalık bir memur sınıfı* teşekkül ve inkişaf etmiştir. Bu devirde rüşvet vererek memuriyet satın almak (vénalité des charges) ve vergi tahsilâtı işlerini mültezime satmak usulü genişlemiştir. Harp ve idare masrafları gün geçtikçe artmakta olan imparatorluklar içinde, krediye olan ihtiyaç ve çok büyük ve zahmetli bir iş olduğu halde bir memleketten diğer memlekete para göndermek zaruretleri, büyük sermaye sahiplerine devlet nezdinde itibar kazandırmış ve *malî kapitalizmin* inkişafına sebep olmuştur. Tetkik mevzuu ettiğimiz kitapta ayrıca bu devirde türk maliyesinde büyük bir mevki olan bazı zengin tüccarların ve bu arada *Michel Cantacuzène* ve *Joseph Nasi* gibi bazı "Şark Fugger,, lerinin hayatı da tetkik edilmektedir. (Sf. 536). İmparatorluk maliye idaresinin (arşivlerimizde mevcut olan) bu devre ait hesap defterleri tetkik edilecek olursa, bilhassa iltizam işlerinde, daha bir çok sermaye sahibi zenginlerin malî kudreti ve deruhte ettikleri iş hacmi hakkında bir fikir edinmek mümkün olacağını zan ediyoruz.

Müellif, imparatorlukların o zaman karşılaştığı en büyük ve halli müşkil meselelerden birisinin de, nakil ve muhabere vasıtalarının o günkü durumda, *mesafeyi yenmek problemi* olduğunu kayıt ve bu işin o zamanki imkânlarını tetkik etmektedir. Müellif 1566 yılında Macaristan'a doğru sefere çıkan Türk Sultanı Süleyman'ın Tunaya seksen günde vardığını ve muasırlarının kaydettiklerine göre, ordularının arkasında 30-40 bin develik katarların levazım taşıdığını yazmakta ve aynı şekilde türklerin bu devirde İran içlerinde yaptıkları harplerin yolsuz bir bölgede iptidai vasıtalarla insan ve malzeme sevkiyatını teşkilâtlandırabilmiş olmalarını *stratejik büyük muvaffakiyetler* olarak tasvir etmektedir. Aynı meselelerin İspanya İmparatorluğu ölçüsünde ortaya çıkış şekilleri ve bu devletin uzak harp ve siyaset meydanlarında müessir bir şekilde hazır olabilmek için sarfettiği gayretler ve yaptığı masraflar da tafsilâtli bir şekilde tetkik edilmiştir.. Müellifin bu maksatla denizde ve karada nakliyatın ve haberlerin mekân içinde yayılma temposunun *normal veya bir rekor teşkil eden sür'atleri ve maliyetleri hakkında yaptığı hesaplar* hakikaten enteresandır (Sf. 309).

Müellifin bu devirde harplerin artık küçük devletlerin işi olmaktan çıkarak, *sınai, malî büyük kaynaklara dayanan büyük bir iş* olduğunu göstermek için yaptığı hesaplar da çok mânâlıdır. Harbin, umumiyetle yapıldığı gibi, yalnız devletler arasındaki siyasi münasebetlerin bir şekli gibi tetkik edilecek yerde, müellifin yaptığı şekilde *teknik ve ekonomik*

térakkilerle müvazi olarak incelenmesi, hâdiselerin daha iyi anlaşılmasına sebep olmaktadır. Filhakika, müellifin Philippe II. devrinde bir donanmanın gemiler, levazım, techizat, asker ve kürekçilerinin ayrı ayrı maliyet hesaplarını gösterir rakkamlar vermiş olması; bir kal'anın inşası, muhafaza ve müdafaası için ihtiyar edilmesi lâzım gelen fedakârlıkların hesaplanması; topun icadı ve mütamadî inkişaflarının ortaya koyduğu iktisadî ve malî problemleri izah; müdafa harpleri ile istilâ harplerinin maliyet masrafları arasındaki farkların mukayesesi; deniz harplerinin bir zenginlik yarışı olmasının ısbat edilışı, bize Türklerin yeni müstemleke ticareti ve fetihleri ile zenginleşmiş olan ve büyük kapitalist kuvvetler ve teşkilât tarafından desteklenen, Atlantik ve Hint denizi tecrübeleri ile gemicilik tekniğinde veya gemilerin hâiz olduğu ateş kuvveti bahsinde kendilerine nazaran çok ileride bulunan İspanyol ve Portekiz donanmalarını ne için mağlup edemediği daha iyi anlaşılacaktır.

Müellifin harp ve ticaret gemilerinin şekillerinde, tonlarında, silâhlarında, hareket kabiliyetlerinde trafiğin cins ve hacmına ve menşesine nazaran elverişli olup olmamalarında, inşa masraflarında vukua gelen değişikliklerin Akdenizdeki ticarî münasebetlerin şekli ve âkibeti üzerindeki tesirlerini tetkik eden sayfeleri de cidden istifadelidir.

*
**

Hülâsa, *Prof. Braudel*'in büyük kitabı Türkiye tarihçileri için zengin ilhamlarla dolu muazzam bir çalışma programıdır. Bundan sonra aynı büyük meseleleri aynı şemalar içinde vaz'edip onları (müellifin kullanmak imkânından mahrum bulunduğu) Türk arşivlerinin zengin malzemesinden faydalanmak suretile işleyebilecek olan tarihçilerimiz, hem kendi tarihlerine hem de Akdeniz memleketlerinin umumî tarihine geniş ölçüde hizmet etmiş olacaklardır. Modern tarih araştırmalarında milletlerarası iş birliğinin lüzum ve ehemmiyetini ortaya koyan bu büyük eserle, Türkiye tarihine getirdiği yeni buluş ve görüşlerle bu sahayı zenginleştirmiş ve çok feyizli neticeler vaadeden müstakbel çalışmalar için yerini hazırlamış olan *Prof. Braudél*'e Türk tarihçileri geniş ölçüde borçlu kalmışlardır.

Ö. L. BARKAN

*Inventaire des correspondances des Consules de France au Levant
Conservées aux Archives nationales, I, Salonique et Cavalla
(1686-1792) Par N. G. Svornos, Paris 1951*

Türkiye İktisat tarihinin henüz hiç kullanılmamış olan kaynaklarından bazıları, bu gün Fransa'da bulunmaktadır. Vaktile Yakın Şark li-